

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

כרך יט, תשכ"ח

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

סדר נושא ונשוא

במשפטים הפותחים במלות

אֲשֶׁר, שְׁ, כִּאֲשֶׁר, כֵּשׁ, מִשְׁ, לְכֵשׁ

הקדמה

בסדר נושא ונשוא כבר דנו חוקרי לשון אחדים, ולא באו לידי דעות שוות. זה מנסה לנסח מערכת של חוקים, שלפיהם סדרי נושא ונשוא תלויים בסוג המשפט ובאופיו. וזה טוען לעומתו, שאין כל חוק בסדר נושא ונשוא, וכל הדרכים כשרות. בגלל חילוקי דעות אלה וחוסר הכרעה ברורה נשאר המשפט העברי פרוץ להשפעת הלעז, הפוגמת ברוח השפה.

בסקר זה נעשה ניסיון לקבוע סדרי נושא ונשוא, הנוהגים במקורותינו במשפטים הטפלים, שבראשם אחת מן המלות: אשר, ש, כאשר, כש, מש, לכש.
עניינו של סקר זה:

(א) לקבוע את מספר המשפטים הנ"ל, (ב) לבדוק את הכללים, הנוהגים בהם, (ג) לפרט ברשימות את כל היוצאים מן הכללים ולנסות לבאר את סיבותיהם.
הערה: "נושא" בסקר זה משמעו: נושא, שהוא שם

עצם או שם פרטי (לא שם סמוי, לא מובלע בנושא, ולא כינוי גוף).

נשוא משמעו: פועל בעבר, בעתיד או בהווה.
משפט משמעו: שיש בו נושא ונשוא כנ"ל.

א. בלשון המקרא

א.א. המלה אשר משמשת בשתי דרכים:

- 1) ככינוי זיקה, בראשו של משפט זיקה: וזאת התורה אשר שם משה לפני בני ישראל (דב' מ, מד);
- 2) במשמעות "כי": עד אשר תשוב חמת אחיך (בר' כז, מד).

המלה ו משמשת גם היא בשתי דרכים:

- 1) ככינוי זיקה: בעטרה שעטרה לו אמו (שה"ש ג, יא);
 - 2) במשמעות "כי": עד שיפוח היום (שה"ש ב, יז).
- המלה כאשר משמשת:

- 1) להוראת יחס מבחינת הזמן: והי כאשר שמע עבר אברהם את דבריהם וישתחו ארצה וגו' (בר' כד, נב);
- 2) להוראת יחס מבחינת הדמיון: ותעש אמו מטעמים כאשר אהב אביו (בר' כז, יד), ויעש יהושע כאשר אמר לו משה (ויק' כד, יט).

משתי המלות כש, מש משמשת:

- 1) כש: להוראת יחס מבחינת הזמן: כהם יוקשים בני האדם לעת רעה כשתפול עליהם פתאם (קה' ט, יב);
 - 2) להוראת דמיון: ערום ישוב ללכת כשבא (קה' ה, יד);
- מש בא להורות על ערך היתרון: טוב אשר לא תדור משתדור (קה' ה, ה).

א.ב. סדר נושא ונושא במשפטים טפלים, שבראשם אשר :
בתנ"ך יש קרוב לשמונה מאות משפטים כאלה, שיש
בהם נושא מפורש, והוא שם עצם או שם פרטי, ונושאם פועל
בעבר, בבינוני או בעתיד. נוהגים בהם הכללים האלה :

כלל א. בכל משפט, שהנושא שלו פועל בצורת
עבר או עתיד, הנושא (הפועל) קודם לנושא (השם) :

1) וסוס אשר רכב עליו המלך (אסתר ו, ח) ;

2) אשר שלח יוסף (בר' מה, כז) ;

3) אשר ירשיעון אלהים (שמ' כב, ח).

יוצאים מן הכלל הזה רק עשרה משפטים בכל המקרא :
חמישה משפטים, שהנושא קודם בהם לשם הדגשה

פיוטית :

1) אשר פי ה' יקבנו (ישע' סב, ב) ;

2) אשר אדירים שודדו (זכ' יא, ב) ;

3) אשר קצירו רעב יאכל (איוב ה, ה) ;

4) אשר חכמים יגידו (איוב טו, יח) ;

5) אשר שם צפרים יקנו (תה' קד, יז).

וחמישה משפטים, שהנושא קודם בהם לשם הקבלה

פיוטית :

6) כאיש אשר אמו תנחמנו כן אנכי אנחמכם (ישעיה סו, יג) ;

7) אשר קוניהן יהרגן ולא יאשמו, ומוכריהן יאמר ברוך ה'
ואעשר, ורועיהם לא יחמול עליהן (זכ' יא, ה) ;

8) אשר פיהם דבר שוא וימינם ימין שקר (תה' קמד, ח) ;

9) אשר ידי תכון עמו אף זרועי תאמצנו (תה' פט, כב) ;

10) אשר עשיריה מלאו חמס ויושביה דברו שקר (מיכה ו, יב).

כ ל ל ב . בכל משפט, שהנשוא שלו הוא פועל בבינוני,

הנושא קודם :

(1) אשר לבן עושה לך (בר' לא, יב) ;

(2) אשר מצרים לוחצים אותם (שם' ג, ט).

אין יוצא מן הכלל הזה.

א.ג. סדר נושא ונשוא במשפטים טפלים שבראשם ו :

בספרי תנ"ך יש עשרים ושלושה משפטים כאלה, שיש בהם נושא מפורש, והוא שם עצם או שם פרטי, ונשואם פועל. גם בהם נוהגים הכללים א' וב', שהזכרנו לעיל.

דוגמות לכלל א : (1) מקום שיפול העץ שם יהוא (קה' יא, ג) ;

(2) ויותר שהיה קהלת חכם (קה' יב, ט).

יוצאים מן הכלל הזה שני משפטים, שבהם ו במשמעות

„כי” :

(1) שמקרה אחד יקרה את כלם (קה' ב, יד) ;

(2) שהימים הראשונים היו טובים מאלה (קה' ז, י).

דוגמה לכלל ב : אל מקום שהנחלים הולכים (קה' א, ז).

א.ד. סדר נושא ונשוא במשפטים, שבראשם כאשר :

בספרי תנ"ך יש קרוב למאתיים וחמישים משפטים כאלה, שיש בהם נושא מפורש, והוא שם עצם או שם פרטי, ונשואם פועל (בעבר, בבינוני, בעתיד). נוהגים בהם, בלי יוצא מן הכלל, הכללים א' וב'.

דוגמות לכלל א :

(1) כאשר פתר להם יוסף (בר' מ, כב) ;

(2) ויהי כאשר ראה יעקב את רחל (בר' כט, י).

דוגמות לכלל ב :

1) כאשר אדוני דובר (במד' לב, כז) ;

2) כאשר עיניך רואות (ירמ' מב, ב).

א.ה. בעניין כש, ממש :

בספרי תג"ך יש רק שלושה פסוקים, שיש בהם כש, ורק פסוק אחד, שיש בו ממש. בכולן כש ומש מחוברות לנשוא:

1) לעת רעה כשתפול עליהם פתאם (קה' ט, יב) ;

2) ערום ישוב ללכת כשבא (שם ה, יד) ;

3) וישוב העפר על הארץ כשהיה (שם יב, ז) ;

4) טוב אשר לא תדור משתדור (שם ה, ה).

ב. בלשון חכמים

ב.א. שימושי המלות בלשון חכמים :

המלות אשר וכאשר שימושן מוגבל לפסוקים, המובאים

מן המקרא.

המלה ש שימושה בשלוש דרכים :

1) ככינוי זיקה, בראש משפט זיקה : חמץ שנפלה עליו

מפולת (פס' ב, ג) ;

2) במשמעות כ', כלומר, בכל מקום שהמלה ש אינה

משמשת ככינוי זיקה :

ולא זכיתי שתיאמר יציאת מצרים בלילות (בר' א, ה) ; קצר

חצייה וקצרו לסטים חצייה פטורה, שחובת הפאה בקמה (פאה

ב, ז) ;

3) כשהמלה שלא באה לעניין תכלית במשמעות "למען

לא" :

ומפני שלום הבריות, שלא יאמר אדם לחברו אבא גדול

מאביך (סנהד' ד, ה — כאן שלא לעניין תכלית).
המלות כט, מזט, לכט משמשות בלשון חכמים להוראת
יחס מבחינת הזמן. לדוגמה:

(1) כשעלו נזירין מן הגולה ומצאו בית המקדש חרב (נזיר
ה, ד) ;

(2) משקרב העומר, הותר החדש מיד (מנחות י, ה) ;

(3) לכשאפנה, אשנה (אבות ב, ד).

ב.ב. סדר נושא ונושא במשפטים טפלים, שבראשם
אחת מן המלות ט, כט :

בשישה סדרי משנה נמצאים למעלה משבע מאות
משפטים כאלה, שיש בהם נושא מפורש, ונושאם פועל בעבר,
בהווה או בעתיד. נוהגים בהם הכללים א' וב' הנ"ל :

דוגמות לכלל א :

(1) עד שיבוא אליהו (שק' ב, ה) ;

(2) וכשבא דבר לפני חכמים (סוכה ג, יב).

יוצאים מן הכלל הזה כאן שמונה משפטים, שבראשם
ט ; מהם שלושה משפטים, שהנושא קודם בהם לשם הקבלה :

(1) אילו אני פסקתי לעצמי וכו' עכשיו שאבא פסק עלי (כת'
יג, ה) ;

(2) שבעלה אינו רוצה להשקותה ושבעלה בא עליה בדרך
(סוטה א, ג) ;

(3) שאביו הביאו לעולם הזה, ורבו שלמדו חכמה מביאו לחי
העה"ב (בי"מ ב, יא).

ושני משפטים, שאומרים מביא דיבור בסדרו המקורי
בתוספת ט (במשמעות "כי") בראשו :

4 רבי אליעזר אומר שולד שלמים לא יקרב שלמים (עד' ז, ה) —
הדיבור הישיר נמצא בתמורה ג, א : רבי אליעזר אומר :
ולד שלמים לא יקרב שלמים (בלי ש) ;

5 שמעתי שקדושה ראשונה קידשה לשעתה (עד' ה, ו) —
הדיבור הישיר נמצא במסכת ערכין לב ע"ב : קסבר : קדושה
ראשונה קידשה לשעתה.

ועוד שלושה משפטים, שהנושא קודם בהם, ואין הסבר

לסדר זה :

6 וידעו בייחוד ששם הארון נגזו (שק' ו, ב) ¹ ;

7 לא שהתרומה תעלה בחמשים ואחד (תר' ד, יג) ² ;

8 מה אעשה שחברי רבו עלי (סנה' ג, ז) ³.

במשפטים, שבראשם כ"ט, אין יוצא מן הכלל.

דוגמות לכלל ב :

1 משעה שהכוהנים נכנסים לאכול בתרומתן (בר' א, א) ;

2 אלו דברים שאדם אוכל פירותיהן (פאה א, א) ;

3 וכשאדם מתפלל בינו לבין עצמו (ביכורים א, ד) ;

4 וכשהשמש עומד למזוג (פס' ז, יג).

1. [ר' יחזקאל בנעט במשניות המנוקדות, ברלין תרפ"ז, מנקד
כאן נגזו בקמץ ומתרגם בזמן הוזה : *verborgen liegt*. ובמשנה
שבירושלמי, שקלים פרק ו', ובבלי, יומא נד ע"א : ששם הארון ג'ו ז.]
2. [לא שהתרומה תעלה... " מקביל לנאמר קודם לכן במשנה

ז' : תרומה עולה באחד ומאה.]

3. [דברי המשנה בשלמותם הם : אני מזכה וחבריי מחייבין, מה

אעשה שחבריי רבו עליי. כנראה, קבע סדר המלים "חבריי מחייבין" את

סדר הנושא והנושא גם בהמשך.]

בכלל ב' אין יוצאים מן הכלל.

ב.ג. סדר נושא ונשוא במשנה במשפטים טפלים, שבראשם אחת מן המלות מעג, לכש (מעג בא במשפט, המביע מעשה שבעבר; לכש פותחת משפט, המביע מעשה שבעתיד):

כלל ג: המלות מעג, לכש, באות תמיד, בלי יוצא מן הכלל, מחוברות לנשוא, שבא בראש, ואחריו הנושא. לדוגמה:

(1) משחרב בית המקדש (סוכה ג, יב);

(2) לכשירצה רבן גמליאל (עדות ז, ז).

ב.ד. סדר נושא ונשוא במשפטים טפלים, שבראשם אחת מן המלות עג, כעג, מעג לכש שבספרי דבי רב על ספר במדבר ועל ספר ואלה הדברים, על פי גרסת הגר"א (בספרי עם פי' הנצי"ב ירושלים, תשכ"א) —

בספרי דבי רב יש למעלה משבע מאות משפטים כאלה, ובהם נוהגים הכללים א', ב' וג', כבשישה סדרי משנה (עיין ב, ב, ג).

יוצאים מן הכלל שישה משפטים, שבהם ש במשמעות „כ"י" (בארבעה מהם הנושא קודם לנשוא, שהוא פועל בעבר, ובשניים מהם הנושא, שהוא פועל בבינוני, קודם לנשוא):

(1) שמרים פתחה בדבר (בהעלותך מא);

(2) אשרי אדם שהמקום הודה לדבריו (פנחס ג);

(3) שחזקיה לימד תורה לישראל (ואתחנן ז)

(4) שהזבובים מסרו אותם (האזינו יח);

(5) אפשר שמניח אבא אחי הגדולים (וזאת הברכה יא);

(6) כל זמן שנזכרים ישראל (בהעלותך יח).

ועוד שבעה משפטים, המובאים בדרשה בסדרם המקורי של משפטים עצמאיים (נושא, נושא) והנהפכים למשפטי מושא על ידי הוספת נושא מן הרגילים בדרשת חז"ל: מגיד ש, מלמד ש, מנין אתה אומר ש, הא למדת ש וכדומה, כגון (בבא בתרא ת, ג): בנות צלפחד נטלו שלושה חלקים בנחלה (בלי ש), ואולם (ספרי פנחס ג): מגיד שבנות צלפחד נטלו שלושה חלקים. ואלה הם שבעת המשפטים:

- 1) מלמד שאף הטמאים לא עכבו (נשא א) ;
- 2) מלמד שכולם כשרו לעולה (נשא נו) ;
- 3) מלמד ששניהם דברו בו (בהעלותך מא) ;
- 4) מלמד ששלשתם נקראו כדיבור אחד (בהעלותך מד) ;
- 5) מגיד שבנות צלפחד נטלו ג' חלקים (פנחס ג) ;
- 6) מגיד שבשר תאוה נאסר להם (ראה כג) ;
- 7) מלמד שהמקלל נתקלל (ראה כג).

ב.ה. סדר נושא ונושא במשפטים טפלים, שבראשם אחת מן המלות ש, כש, מש, לכש במכילתא דרבי ישמעאל (מהדורת רביך-האראוויטץ, ירושלים, תש"ך) — במכילתא דרבי ישמעאל נמצאים קרוב לשלוש מאות וחמישים משפטים כנ"ל, ובהם נוהגים הכללים א', ב', ג', הנוהגים בשישה סדר משנה (עייך ב. ב, ג). יוצאים מן הכללים עשרה משפטים, שבהם ש במשמעות

„כי“:

- 1) שמשה חלק כבוד לזקנים (בא, פרשה יא) ;
- 2) מלמד שמשה חלק כבוד למלכות (בא, פרשה יג) ;
- 3) הא למדת, שכל אומה ואומה, ששעבדה בהם בישראל, שלטה מסוף העולם ועד סופו (מסכתא דוהיי בשלח א) ;

- 4) מלמד, שכל המים שבעולם נבקעו (מסכתא דויהי בשלח ד) ;
 5) מלמד, שכל מים שבעולם חזרו להם למקומם (שם) ;
 6) מינין אתה אומר, שכל מכה ומכה, שלקו המצרים במצרים, היתה של ארבע מכות (מסכתא דויהי בשלח ו) ;
 7) למדנו, שהמלחמה הזאת לא היתה אלא על פי הגבורה (מסכתא דעמלק, סוף בשלח, א) ;
 8) מצינו שגדול מרבן גמליאל שמש את הבריות (מסכתא דעמלק, יתרו ב) ;
 9) מגיד שהקריאה קדמה לדיבור (מסכתא דבחודש, יתרו ב) ;
 10) ששלוש מתנות טובות ניתנו לישראל (מסכתא דבחודש, יתרו י').

הערה: גם במכילתא היוצאים מן הכלל הם משפטים ראשיים, שאומריהם הפכום למשפטי מושא על ידי הוספת נושא בראשם, כגון: הא למדת, ש, מגיד ש וכדומה, כמוכח בפסקה שלמעלה (4): ויבקעו המים, כל מים שבעולם נבקעו, שנאמר: ויבקעו המים. והלא כבר נאמר: וישם את הים לחרבה! הא למדת, שכל מים שבעולם נבקעו (מסכתא דויהי בשלח ד).

ב.ו. סדר נושא ונושא במשפטים טפלים, שבראשם אחת מן המלות ש, כש, מש, לכש, בספרא דבי רב (ת"כ), הוצאת "ספרא", ירושלים, תשי"ט —
 בספרא דבי רב יש קרוב לארבע מאות משפטים כנ"ל. גם כאן נוהגים הכללים א', ב', ג', הנוהגים בשישה סדרי משנה (עיין ב. ב, ג).

יוצאים מן הכלל רק חמישה משפטים, שבהם ש במשמעות "כי", והם כולם משפטי מושא, המשועבדים לנושא המוסף: למדנו, מנין אתה אומר ש וכדומה:

- (1) מלמד שאף האישים סייעו (צו, פרק יח, א) ;
 (2) ומנין ששיבתם של ישראל גרמה להם וכו' (אחרי מות, פרשתא ט, ג) ;
 (3) מלמד שהפרשה נאמרה בהקהל (קדושים, פרשתא א, א) ;
 (4) שכולם יבואו ברגל (אמור, פרשתא יב, י) ;
 (5) מנין שמחרים אדם את קדשיו (בחוקותי, פרק יב, ו).

ג. סיכום

ס"ה	יוצאים			מספר כולל		המקור
	מכלל א'	מכלל ב'	מכלל ג'			
10	—	—	10	800	אשר ש כאשר	בספרי תב"ך
2	—	—	2	23		
				250		
8	—	—	8	700	ש מש, לכש כש	בשישה סדרי משנה
13	—	3	10	700	ש כש	ספרי דבי רב
10	—	—	10	350	ש כש	מכילתא דר' ישמעאל
5	—	1	4	400	ש כש	ספרא דבי רב
48		4	44	3223		ס"ה

מן הסיכום והמיון אפשר לראות, כי :

א) בשלושת אלפים ומאתיים המשפטים הטפלים, שבראשם אחת מן המלות אשר, כאשר, ש, כש, לכש, הנמצאים במקורות שלנו, נוהגים שלושת הכללים הבאים של סדר נושא ונשוא :

כלל א : נשוא, שהוא פועל בזמן עבר או בזמן עתיד, יבוא קודם, ואחר כך יבוא הנושא.

כלל ב : אם הנושא הוא פועל בבינוני, יבוא הנושא קודם ואחר כך הנושא.

כלל ג : המלות מש, לכש באות תמיד מחוברות לנשוא שבא קודם, ואחר כך יבוא הנושא.

ב) מספר החורגים מן הכללים הנ"ל הוא קטן מאוד : 48 לעומת כ-3200.

ג) ממספר זה של חריגים יוצאים אותם המשפטים, שאינם אלא משפטים עצמאיים (דיבור ישיר), שהפכו למשפטי מושא, על ידי תוספת ש בראשם.

ד) רוב החריגים הם במשפטים, שבהם ש במשמעות "כי".

ה) במשפטים שבראשם כאשר, כש, מש, לכש נוהגים תמיד הכללים א', ב', ג' בלי כל יוצא מן הכלל.